

## СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ СОЦІУМУ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Александрова О.С. (м. Запоріжжя)

### Анотації

*У статті аналізуються історичні особливості трансформацій в розвитку капіталістичних відносин і формування середнього класу в російській і українській історії; досліджуються історичні передумови становлення громадянського суспільства і середнього класу як важливого фактора його формування в історії України і Росії.*

*In the article the historical features of transformations in the development of capitalist relations and forming of middle class in Russian and Ukrainian history are analysed; historical pre-conditions of development of civil society and middle class as an important factor of its forming in history of Ukraine and Russia are probed.*

### Ключові слова

СЕРЕДНІЙ КЛАС, ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, КОНФЛІКТ, МОДЕРНІЗАЦІЯ, КАПІТАЛІЗМ, ТРАНСФОРМАЦІЯ

### Вступ

Актуальність теми дослідження обумовлена специфікою трансформаційних процесів в сучасному українському суспільстві. Трансформація українського суспільства супроводжується системною кризою, в умовах якої відбувається девальвація культурного, соціального, людського, інтелектуального капіталу, відбувається десоціалізація і маргіналізація значної частини населення. У ході трансформацій до краю загострилися основні протиріччя соціуму: між владою і власністю, між особою і державою, спостерігається знецінення традиційних для українського соціуму духовних цінностей і в той же час нові ліберальні цінності ринкового суспільства не сприймаються значною частиною українського населення. Все це призводить до підвищення соціальної напруги в суспільстві, яка, в свою чергу, може бути підґрунтям скритих, або явних соціальних протиріч і конфліктів. В цих умовах проблема формування середнього класу в українському суспільстві як фактора забезпечення в ньому стабільності набуває практичного значення, а дослідження специфіки формування середнього класу, умов і факторів, що сприяють соціальній активності представників середнього класу має незаперечне теоретичне значення.

**Мета статті:** проаналізувати історичні особливості трансформацій в розвитку капіталістичних відносин і формування середнього класу в російській і українській історії; дослідити історичні передумови становлення громадянського суспільства і середнього класу як важливого фактора його формування в історії України і Росії; визначити роль середнього класу, яку він відігравав на протязі

української історії, і його потенціал як фактора забезпечення стабільності в умовах трансформаційних перетворень в сучасному суспільстві.

### **Обговорення проблеми**

Проблеми формування середнього класу в суспільстві перехідного періоду привертають увагу багатьох вчених, серед них: Е. Аврамова, Л. Беляєва, І. Бондар, Г. Дилигенський, З. Голєнкова, Т. Заславська, В. Ісправніков, В. Лепьохін, В. Мандибура, М. Руткевич, О. Оболенський та ін. При аналізі долі середнього класу на соціальних просторах України і Росії слід звернути увагу на дискусійні питання щодо середнього класу в сучасній суспільній думці. Звідки починати аналіз генези середнього класу в історії людства? Можливо з періоду Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, коли Арістотель запропонував тріаду в якості схеми соціального устрою? Чи з індустріальної епохи, коли з'явилися численні середні прошарки суспільства? Або можливо з 1940-х-1950-х рр. ХХ ст., коли в Західній Європі почали створювати державу загального благоденства? [див.: 17]. Однозначної відповіді на це питання немає. Однак загальновизнаним є той факт, що цей клас займає середнє становище в соціумі, між верхами і низами і забезпечує стабільне його функціонування. Такі прошарки в суспільстві є завжди і у всі часи. Чим численніші ці прошарки, тим стабільнішим є розвиток суспільства. Для нас це положення важливе при аналізі історичних передумов формування середнього класу в Росії і Україні. Визнаним в суспільній думці є факт, що середній клас і громадянське суспільство виступають майже як синоніми. В зв'язку з цим слід звернути увагу те, що в сучасних дослідників громадянського суспільства в Україні та Росії склалися два підходи до визначення його сутності. Представники першого розглядають громадянське суспільство у зв'язку з демократичною державою (арістотелівська традиція). До них відносяться: В. Барков, Ю. Васильчук, К. Гаджієв, А. Карась, А. Колодій, І. Кравченко, Ю. Красін, І. Пасько, Я. Пасько, Ю. Рєзнік, та ін. Представники другого підходу доводять універсальність громадянського суспільства, розглядаючи його у зв'язку з будь-якою державою (боденівська традиція). Серед них: В. Воловик, Ф. Канак, В. Князєв, В. Моргун, Ю. Павленко. В. Шинкарук та ін. [21, 2].

Історичні особливості трансформаційних стрибків в розвитку капіталізму і формування середнього класу в історії Росії і України наступні: 1) специфічність капіталізму; 2) неорганічна модернізація; 3) домінування державного сектора економіки над приватним; 4) відсутність вільної найманої праці; 5) надмірна експлуатація працівника як базова характеристика всього економічного життя аж до 1990-х рр. ХХ століття; 6) неринковий тип мислення більшості населення; 7) хвилеподібний (підйом і спад) розвиток середнього класу впродовж всієї російської і української історії; 8) процеси архаїзації в суспільстві.

Проаналізуємо деякі чинники детальніше.

*Специфічність капіталізму.* А.І. Кравченко виділяє три спроби упровадження капіталізму в Росії: 1) перший дореволюційний капіталізм - з 1861 по 1917 рр.; 2) другий післяреволюційний - з 1921 по 1929-1934 рр.; 3) третій пострадянський - з 1989 р. по теперішній час. Він же відзначає відсутність спадкоємності цих трьох фаз [13, 16].

Для розвитку капіталізму західного зразка була необхідна просторова і часова єдність наступних чинників: недоторканність приватної власності, незалежність крупної буржуазії, розвиненість середніх міських прошарків, секуляризована наука, специфічний тип релігії [13, 18]. Такого в Україні і Росії не було.

*Неорганічна модернізація.* Органічна модернізація йде "знизу" (тобто починається з культури), а неорганічна "зверху" (тобто починається з політики і економіки). Петровські реформи XVIII століття, сталінська індустріалізація 30-х рр. XX століття, перебудова 1985 р. і подальші економічні реформи переслідували мету наздогнати розвинені країни Заходу, проте, Росія і Україна залишалися його сировинним додатком. Країни не експортували наукоємні технології, а в кращому разі імпортували їх. Звідси витікає закономірність: кожна спроба побудови капіталізму супроводжуватиметься іноземними запозиченнями, дефіцитом держбюджету, браком внутрішніх інвестицій, нераціональним (хижацьким) споживанням природних ресурсів країни [13, 24].

Ще одна закономірність трансформаційних стрибків полягає у тому, що кожна спроба переходу до капіталізму відбувалася за умов панування державного сектора економіки над приватним. Звідси дивовижний феномен - фабричні робітники, які були завербовані виключно з кріпосних селян. *Для розвитку капіталізму в Україні і в Росії в XVIII столітті історія не підготувала найнеобхіднішої передумови - вільної найманої праці.* Робітники перших фабрик і заводів в Росії були кріпосними.

Неорганічна модернізація в Росії призвела до того, що першими промисловцями в більшості випадків ставали дворяни, яких цар призначав своїм указом. Могутній військово-промисловий комплекс країни створювався зверху, примусово, на державні гроші і за рахунок державних призначень, що стало джерелом формування номенклатури. На думку А.І. Кравченко, "номенклатура і бюрократія - становий хребет російської історії, гарант стабільності суспільства. Номенклатура винесла на собі тягар феодалізму, трьох капіталізмів і невідомо скількох ще соціалізмів. Вона, а не середній клас, була у нас стабілізатором соціального розвитку" [13, 22].

Слід відзначити також, що у зв'язку з пануванням натурального господарства, мислення більшості населення залишалось неринковим. Неринковим, в своїй більшості, було і мислення представників номенклатури, які проводили неорганічну модернізацію.

Таким чином, таких передумов для створення численного середнього класу як в Західній Європі, в Росії і Україні не було.

В історичних передумовах становлення громадянського суспільства і середнього класу як важливого фактору його формування в Україні можна виділити етапи підйому і занепаду, тобто відзначити хвилеподібний характер становлення українського громадянського суспільства: 1) Період існування держави Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (підйом); 2) Феодальна роздробленість, Україна під владою Литви і Польщі (занепад демократичних традицій); 3) Процеси української Реформації, формування і діяльність українського козацтва (підйом); 4) Доба Гетьманщини (занепад); 5) ХІХ століття, пов'язане з попередніми європейськими традиціями буржуазних революцій і до існування Центральної Ради (підйом); 6) Україна у складі СРСР, сталінізм в Україні (занепад); 7) Шестидесятники і дисиденти, як підґрунтя формування громадянського суспільства сучасної України і розвиток сучасного українського громадянського суспільства (підйом).

Спираючись на боденівську традицію у розгляді громадянського суспільства, слід здійснити аналіз формування громадянських традицій і специфіки становлення середнього класу як важливо фактору формування громадянського суспільства з періоду Київської Русі.

Саме в традиціях Київської Русі знаходимо витoki українського громадянського суспільства. Носієм державної влади в Київській Русі був князь. Князем міг бути тільки член прізвища Володимира Великого. Князь - верховний правитель країни, а також законодавчий розпорядник. Функція князя – законодавчо-судова. Київська Русь не мала певного спадкового права [26]. Брак сталих норм спадку викликав постійну боротьбу за Київський престол, в якій фактично перемагав не той, хто мав більше прав, а той, хто був міцніший, або кого підтримувало віче. Компетенція та влада князя були необмежені й залежали від його авторитетності та реальної сили, на яку він спирався [19, 215].

При князі була рада-дума. Роль її зростала з ослабленням князівської влади. Рада була однопалатним становим органом, це явище – типове для країн середньовічної Європи. До її складу входили васали князя – земельна і дружинна знать, вище духовенство, а також представники міських магістратів. Члени ради називались “дружиною”, “думцями”. До її компетенції належали важливі питання внутрішнього і зовнішнього життя країни, землі [27, 209].

Головну військову силу князя являла його дружина, пов'язана особисто з князем, яку він сам утримував. Згодом поруч з дружиною обов'язково з'являються “вої” – рушення з міської та селянської людності. Воїв, треба гадати, не міг примусити йти на війну сам князь: багато фактів свідчить, що віче вирішувало питання – давати воїв чи ні [5, 155]. Складовою частиною дружини були бояри – “начальні люди”, що утворювали верхній її прошарок. Цей прошарок в джерелах називається “кращою”, “старшою”, “передньою” та “великою” дружиною.

Прибічна рада бояр, з початку – дружина князя, була невід’ємним учасником княжої управи. Радитися з старшими членами дружини, а пізніше з боярами, було моральним обов’язком князя.

Повість минулих літ часто описує наради князів з боярами. Наприклад, князь Володимир мав нараду з боярами щодо обрання віри та хрещення Русі [30, 55-56]. Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям» наголошував на необхідності тримати нараду з боярами [18].

Незважаючи на моральну обов’язковість нарад, на фактичне існування їх, боярські ради не стали державною інституцією з окресленим складом, компетенцією, функціями, а весь час мали характер випадковий: бували на ній ті, кого запрошував князь, обговорювали питання, які стояли на черзі.

Джерела згадують бояр вже на початку X ст. з XI ст. розвивається боярське землеволодіння. Боярами ставали дружинники, які осідали на землі, а також місцеві землевласники – земські бояри. Боярство так і не відірвалося остаточно від князя. Воно не зуміло створити таких інституцій, на побудову яких спромоглася феодальна знать у Західній Європі. Так, зокрема в Англії було проголошено "хартію вольностей" - своєрідний зразок конституції, в Польщі та Німецькій імперії почали діяти представницькі владні інститути – сейми. Ситуація, що склалася на Русі, зумовила брак аристократії, тісно пов’язаної із землею та її інтересами [25, 172]. Віче являло собою орган влади старший, ніж князь. Про племінну самоуправу слов’ян згадував ще Прокопій [19, 216]. Згодом, з ростом влади князя, віча завмирають, і лише тоді, коли влада князів київських занепадає, - знову прокидається віче.

Князі визнавали волю віча, як певного роду імператив: Ізяслав Давидович пояснював Юрієві Долгорукому, що “не сам їхав у Київ, а кияни посадили його” [5, 178]. Обраний населенням князь мусив “домовитися” з ним, укласти “ряд”. Коли обраний вже князем Ростислав 1154 року пішов у похід, не уклавши “ряду”, йому нагадували бояри, що ліпше “утвердитися з людьми”, і мали рацію, бо він утратив престол [6, 210-220].

Таким чином, вже до IX століття слід говорити про існування ранньофеодальної Давньоруської держави, яка безперервно і швидко розвивалась на протязі X і першої половини XI століття. Це пов’язано з ростом економічної сили і з підйомом політичного значення маси міст, з якою були змушені рахуватися не тільки верхівка суспільства, але і численні князі [3, 359]. На думку П. Толочко, у вічі брали участь різні прошарки давньоруського суспільства. Визначаючи коло питань, що входили до компетенції віча, дослідники відносили до їх числа законодавчі, судові, а також питання війни і миру. Стосовно ж внутрішнього управління, то віче, хоч і мало на нього сильний вплив, відводило головну роль князівській адміністрації [27, 215]. В цілому слід зауважити, що економічно могутніми міста робили саме середні прошарки давньоруського суспільства, отже політична роль віча свідчить

про той вплив, який відігравали середні прошарки в політичному житті Київської Русі.

Оглядаючи діяльність боярської ради та віча, можна зробити висновки, що за час X-XIII століть вони не набули парламентарних форм, не перетворилися на певні інституції і залишилися випадковими зібраннями. Навіть у Галичині, де була міцна верства боярства та міського патриціату, вони не спромоглися надати вічу та боярським радам характеру певних інституцій [19, 213].

*Населення українських земель поділялася на дві великі категорії: вільних і невільних людей.*

*Верхівку вільних людей* становили члени княжої дружини, - зрозуміло, не всі дружинники, а так звані “княжі мужі”, еліта, що виступали як дорадники, співучасники всієї діяльності князя. Головною ознакою дружини була добровільність; кожен з “княжих мужів” міг “без зради” покинути князя і перейти на службу до іншого [6, 301-302]. З-поміж княжих мужів обирав князь воєвод та інших урядовців. Спочатку верхівка дружини відрізнялася від земської верхівки – боярства старовинного, місцевого походження. Але в XI столітті ці дві групи злилися в одну – боярство. В Києві і взагалі в Україні боярська верства не відокремилася від багатого купецтва, промисловців.

Нижчу групу вільного населення становили селяни – *смерди*. Вони володіли власним сільським господарством, полем, двором, худобою. Смерди платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми. “Руська Правда” охороняла особу та господарство смерда, як вільного, але кара за злочин проти смерда була меншою, ніж за злочин проти боярина чи “княжа мужа”. В XII-XIII ст. на всій Україні поширюється боярське землеволодіння і в зв'язку з цим зменшується число незалежних смердів. Навпаки: зростає група смердів, залежних від землевласника, які працюють на боярській землі, залишаючись вільними [6, 315-318], [3, 210-246].

Селянські сім'ї разом зі своїми земельними володіннями об'єднувались у сільські територіальні общини (“верв”, “мир”, “людіє”). Община розподіляла також державні повинності, податки, споряджала воїнів на вимогу князя, будувала фортеці, мости тощо. Разом з тим, общини нерідко виступали проти сваволі феодалів.

Українські міста переживали той самий процес боротьби з князівською владою та патриціатом, який відбувся в Західній Європі і привів до утворення вільних міських громад у Франції, Німеччині, Італії.

З середини XII ст. зміцнюється боротьба за права міста. За невеликим винятком усі князі, щоб дістати престол, укладали “ряд” з вічем [19, 222]. *На Україні період XII-XIII ст. – це час економічного і політичного зміцнення середніх верств, насамперед міщанства, зумовленого швидким ростом міст.* Прагнення деяких володарів зміцнити свою владу в державах-князівствах, що постали після розпаду

Київської держави, знаходило активну підтримку міського населення. Ці процеси, через які пройшла більшість країн Західної Європи, на її Сході найбільш виразно виявились у Галицько-Волинській державі, що була тісніше пов'язана із Заходом.

У добу хрестових походів починається розквіт італійських міст, а також німецьких над Рейном, які з часом засновують Ганзейський союз. До цього союзу згодом приєдналися міста Північної Європи та Балтики. До ганзейської торгівлі залучається і низка міст Галичини.

Як і в країнах Західної Європи, на Галичині міщанство ставало активним учасником політичного процесу, беручи участь у боротьбі партій, що виступали виразниками тих чи інших тенденцій політичного розвитку. Досить згадати про сильну партію галицьких бояр Кормильчичів, які протидіяли зміцненню влади князя Романа Мстиславича. Їм протистояло інше боярсько-патриціанське угруповання, що підтримувало утвердження волинського князя в Галицькій землі. Галицький патриціат – прибічник міцної князівської влади - протистояв боярській військово-феодальній олігархії [25].

У XIII ст. сформувалося феодальне міське право – «магдебурзьке право», яке встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, тощо. Окремі юрисдикції, що базувалися на нормах магдебурзького права, існували в деяких містах Галицько-Волинської держави вже у XII ст. (в колоніях німецьких поселенців у Львові, Володимирі, Луцьку) [25, 165].

Утім, слід зауважити, що галицько-волинські володарі не були послідовними у своїй підтримці міщанства. Причиною цьому була занадто велика суспільно-політична роль боярства, що негативно позначилося на політичному устрої Галицько-Волинської держави і, зрештою, призвело до ліквідації національної династії, втрати державності, а також втрати громадської ініціативи на певний час [2].

З XIV століття Правобережна Україна підпадає під владу Литви і Польщі (1385 р. Кревська унія між Польщею і Литвою; 1569 р. Люблінська унія - утворення нової держави Речі Посполитої).

І в цей історичний період осередком політичного, господарського й культурного життя на Україні були міста. З розвитком економіки, торгівлі, ремесла відбуваються й соціальні зрушення, *в першу чергу зростає і зміцнюється активний й життєдіяльний міський стан – зароджується буржуазія, зацікавлена в розвитку виробництва, освіти й науки. Саме міські бюргери стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових відносин, соціальних і політичних установ.* Міські бюргери були найактивнішими суб'єктами середніх прошарків тогочасного українського суспільства, виразниками інтересів громадянського суспільства.

Потреба різних груп міського населення згуртуватися для захисту своїх соціальних і національних інтересів сприяла їх консолідації в

умовах наступу шляхетсько-католицької Польщі. Так виникали своєрідні громадські об'єднання – **братства**. До їх складу входили ремісники, купці, дрібна шляхта, інтелігенція, духовенство, представники козацтва. Найстарішим братством було Львівське (виникло в 1439 р.).

Певну роль у консолідації прогресивних кіл відігравали ідеї Реформації й Просвітництва, що поширювалися в цей час на Україні. Критичне ставлення до авторитетів церкви, усвідомлення необхідності розвитку освіти й поширення знань рідною мовою, поширення ідеї загальної рівності – все це сприяло тому, що в умовах розгортання національно-визвольної боротьби ідеї Реформації та Просвітництва не тільки сприяли культурному розвитку України, а й стали ідейною зброєю середніх і бідних верств населення в їх боротьбі за соціальне й національне визволення. *Просвітництво як ідеологія третього стану через братства утверджується в Україні.*

Ґрунтуючись на вітчизняній основі, братські школи в той же час запозичили досвід західноєвропейської освіти. Вони були провідниками ідей гуманізму на Україні, їх тісний зв'язок з суспільно-політичним життям країни сприяв піднесенню національної свідомості українського народу [29, 21-27].

Під впливом Реформації національно-визвольний рух в Україні і громадська позиція багатьох українських діячів-патріотів, стали під гасло боротьби за віру. За цим гаслом, як і в інших країнах, що вели релігійні війни, приховувалась антифеодальна спрямованість і прагнення здобути незалежність. Кінець XV - початок XVI ст. на Україні, як і в інших країнах Європи, характеризується сильним антифеодальним рухом.

Головний зміст боротьби селянства полягає у намаганні позбутися різних форм гноблення з боку феодалів-землевласників або феодальної держави. Нерідко доведений до відчаю селянин кидав власне господарство, домівку і йшов світ за очі шукати кращої долі. У країнах Західної і Центральної Європи, затиснутих кордонами сусідніх держав, втікачеві залишався єдиний шлях для отримання індивідуальної свободи – до міста, де через якийсь час він ставав особисто вільним. Саме тому на Заході місто ставало головним осередком, де формувалися антифеодальні сили, що виступали чинником руйнування старої системи і формування більш прогресивних буржуазних відносин.

*Саме з посиленням розвитком міст та вибухом “комунальних революцій” пов'язані початки громадянського суспільства в Європі.* Носіями його стають міста. Згідно з Магдебурзьким правом, мешканці міст жили на засадах самоврядування, були незалежними не лише економічно, а значною мірою й політично. Саме на городян та їхні кошти спиралися монархи Європи у боротьбі проти феодальної верхівки за створення загальнонаціональних ринків. Разом з тим, міста стали головною силою, що стримували надмірну централізацію влади в абсолютних монархіях Європи. З бюргерського середовища тогочасних



європейських міст сформувалася буржуазія, яка започаткувала нову капіталістичну епоху в європейській і світовій цивілізації.

В Україні з її своєрідним геополітичним становищем і відносно слаборозвинутим життям міст, які не мали такого ступеня свободи, як на Заході, закріпачене селянство знаходило порятунком в інших місцях. Ними стали незаймані степові простори, де не було феодалів, княжої чи королівської адміністрації і де можна було господарювати, не оглядаючись на пана. Втечі на окраїни Поділля й Київщини стали поширеною формою селянсько-плебейського протесту проти феодальних порядків, що призвело до появи феномена українського козацтва. Виникнення Запорізької Січі було надзвичайно великою подією у боротьбі українського народу за свою державність.

Саме на Січі зародилися перші клітини того державного організму, який згодом виріс у державу Богдана Хмельницького. Причому ця державність докорінно відрізнялася від більшості тогочасних феодальних держав. Тут не було ні феодальної власності на землю, ні кріпацтва, ні поділу на стани. *Замість феодального примусу на Запоріжжі утвердився принцип використання найманої праці, що сприяло розвитку більш прогресивних буржуазних відносин. І хоча Запорізька Січ мала досить складну соціальну структуру з наявністю багатіїв і бідноти, їй був притаманний яскраво виражений демократизм.* Із зміцненням козацтва польський уряд і польсько-шляхетська верства в цілому були змушені рахуватися з новими соціально-правовими особливостями козацтва, в основі яких лежали наміри колишнього дрібного рицарства домогтися юридичного імунітету відносно місцевих урядовців. Дрібне рицарство безперечно можна віднести до середніх прошарків тогочасного суспільства.

Серед козацтва були представники всіх основних верств суспільства - починаючи від селян, що прагнули волі, до незадоволених існуючим ладом шляхтичів. Тому в козацтві найбільш повно віддзеркалилося прагнення українського народу до свободи і незалежності державного життя, що робило його виразником загальнонаціональних інтересів. Недаремно європейські сучасними ототожнювали козацтво з усім українським народом, називаючи його "народом козаків", "козацькою нацією" [25, 405-406; 32].

Якщо більш детально розглянути питання демократично-громадянських традицій козацько-гетьманської доби, то початки державного устрою Гетьманщини взагалі і механізму реалізації політичної влади, зокрема, можна вивести з громадського устрою Запоріжжя, де, не дивлячись на весь його демократизм, владне управління зосереджувалось в руках старшини [32].

Гетьманщина, яка утворилася як козацька демократична республіка, у кінці XVII ст. еволюціонувала в напрямі відновлення традиційної шляхетської республіки литовсько-польських часів [14, 144-149; 24, 120-123; 33].

Катерина II у настанові новому президенту II Малоросійської колегії П.О. Румянцеву (1764 р.) виклала програму реформ, що мала остаточно ліквідувати державний устрій Гетьманщини, і радила йому використати наявний соціальний антагонізм між шляхетством і козацтвом та міщанами з метою недопустити утворення загальноукраїнської опозиції її політиці [31, 66-69].

XIX ст. – епоха українського національного відродження. Воно виникає як протидія політиці соціально-економічного, культурного та політичного гноблення тих держав, в складі яких опинилися українські землі в кінці XVIII ст. (З кінця XVIII ст. і до початку XX ст., українці жили у двох різних імперіях: 80 % з них були підданими Романових, інші – Габсбургів). Відродження української державності – ось лейтмотив українського національного руху в цей час.

Зауважимо, що громадянська ідея в Україні завжди тяжіла або до соціальної, або до національної ідеї. Носіями української національної ідеї була інтелігенція. Не дивлячись на те, що інтелігенція на протязі всієї історії Росії та України, була за своїми ідеями дещо відокремленою від народу, все ж таки інтелігенція належала до не досить чисельних, але найбільш соціально й політично активних середніх прошарків суспільства. Не заглиблюючись в аналіз діяльності української інтелігенції в XIX – на поч. XX ст., слід відзначити діяльність *Кирило-Мефодіївського товариства* [12; 1, 170-173], програма якого стала платформою українського руху впродовж наступних десятиліть. Пряма лінія розвитку веде від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної Ради 1917 року. 70-ті роки XIX ст. пов'язані з діяльністю *Київської Громади* [23, 170-173] та видатного її представника М. Драгоманова, лібералізм якого можна визначити як доктрину про те, що свобода і гідність людини є найвищими вартостями. В політичному плані це пов'язане в першу чергу з поширенням та зміцненням прав особи. Для політичного мислителя, який за свою вихідну точку бере незалежність особи і відкидає будь-яку форму авторитаризму, федерація – прихильність рівноправних осіб до груп та громад і співпраця останніх у більших спілках – єдиний шлях подолання атомізації суспільства.

Треба відзначити громадянську позицію у поглядах ще одного українського діяча – *Богдана Кістяківського*. Він став теоретичним натхненником ряду соціал-демократичних груп в Києві (1890-ті рр.) [28, 118]. Окремою постаттю в українській думці XIX століття стоїть *Володимир Терлецький*, який трактував політичні справи як людина церкви. *Релігія для нього була фундаментом громадянського суспільства* [15, 231].

Зауважимо, що в XIX ст. поповнення середнього класу на території Російської імперії відбувалося досить інтенсивно. Цьому сприяла реформа 1861 р. Середній клас поповнювався за рахунок збанкрутілого і розореного дворянства. Так, вже в 1877 р. 86 % всієї поміщицької землі

було зосереджено в руках 21 % дворян, а поміщицьке землеволодіння зменшилося з 87 млн. десятини землі в 1861 р. до 62 млн. в 1894 р. Тому основна частина дворянства переходила або на цивільну і військову службу, або займала місця в торгових і промислових компаніях, в науці і освіті, в адміністративній структурі земств [20, 32].

Цей середній клас сформувався в результаті реформи 1861 р. - як суб'єкти власності стали вимагати зміни політичного устрою у суб'єктів влади і зайняти в ньому центральне місце. Це не могло не вплинути на особливості суспільно-політичного життя Російської імперії.

Початок ХХ ст. знаменувався новим явищем в українському і російському суспільстві – утворенням політичних партій. Ідеї державотворення в Україні знаходять висвітлення також у творах *Д. Донцова* [7;8], який виступав за націоналістичну доктрину, *В. Липинського* [22] - ідеолога українського консерватизму, який вважав, що правильний шлях для України – це метода клясократії. Для цього необхідна консолідація міцних клясових – хліборобських, робітничо-промислових, інтелігентських тощо – об'єднань на територіальній базі. Кристалізаційним пунктом для цього процесу суспільної інтеграції повинна послужити установа спадкової і правової “трудової” монархії [16, 144-145] та ін. українських діячів, погляди яких мали великий вплив на практичну партійно-політичну діяльність.

Лютнева революція 1917 року призвела до падіння самодержав'я в Росії, а Жовтнева – до приходу більшовиків до влади. Ці події, безсумнівно, мали відгук в Україні. В Україні була створена Центральна Рада (березень 1917 р.), яка мала підтримку широких верств українського населення.

За рік свого існування Центральна Рада пройшла шлях від гасла “Хай Україна буде вільною” (Перший Універсал, 23 червня 1917 р.), до встановлення автономної української республіки (Третій Універсал, 22 листопада 1917 р.) та оголошення України самостійною незалежною державою (Четвертий Універсал, 22 січня 1918 р.).

Після більшовицького перевороту революція переросла в громадянську війну. Ні гетьманат Павла Скоропадського (1918 р.) ні Директорія (кін. 1918-1920 рр.) в умовах соціального хаосу і анархії не протрималися довго. До того ж постійно посилювався наступ більшовиків на Україну. 30 грудня 1922 р. було офіційно проголошено про створення СРСР, до якого увійшла Україна. Почався новий етап у розвитку українського суспільства. В 1927 р. до влади у Радянському Союзі прийшов Сталін. Почався період великого терору. До кінця 1930-х років були повністю ліквідовані будь-які прояви самостійності і демократизму українців та інших народів, яку вони мали раніше. Сталін руками своїх власних емісарів керував Україною [11].

В СРСР після ліквідації НЕПу відносини власності знов були зведені тільки до «функції влади», а разом з ними була вирішена доля середнього класу, що ініціював ці перетворення. Після великого терору

середнього класу в СРСР не залишилось, а його рештки були перетворені на “державних робітників і селян”. Такий чином, новий етап модернізації - індустріалізація країни вирішувалась за рахунок надексплуатації населення.

У цілому, слід зазначити, що в СРСР до середини 1960-х рр. домінувала аграрна структура населення, урбанізація порівняно з західними країнами була низькою. Економічна політика радянської влади також не сприяла розвитку середніх прошарків суспільства. Однак відносини власності як соціальний феномен до кінця знищені не були і поступово були переведені в нелегальну сферу, породивши тіньову економіку. З 1960-х рр. прискорені процеси урбанізації призвели до пожвавлення суспільного і культурного життя мешканців міст, чому сприяв і прихід до влади М. Хрущова. Період відлиги знаменувався появою, власне, цілого покоління молодих літераторів і митців – т. зв. Шестидесятників, до якого в Україні належали Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Василь Стус, Віталій Коротич, Василь Симоненко, Григорій Тютюнник, Алла Горська, Валерій Шевчук, Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний та інші.

Шестидесятники, діючи в рамках радянської системи, відновили суму соціально-психологічні якості інтелігенції, які знову надали цьому термінові морально-етичного змісту: природну самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності, неприйняття несправедливості, повагу до природних етичних норм. Поява такого ферменту стала першою ознакою внутрішньої деградації тоталітарної системи, яка допустила формування альтернативного інтелектуально-духовного простору.

Серед шестидесятників не було відвертих противників режиму. Майже всі вони у власному розумінні прагнули вдосконалити цей режим. Шестидесятництво стало інтелектуально-духовним підґрунтям розвитку руху опору в Україні, його нового етапу. Еволюція шестидесятництва в інші форми нонконформізму (інакомислення, політичне дисидентство, правозахисний рух тощо - стала змістом руху в 1960-1980-ті роки і визначила напрями формування політичної опозиції режимові [10, 23-24].

У 1970-х - 1980-х роках, після згортання хрущовської “відлиги”, рамки можливого компромісу між владою і суспільством сильно звужилися. Це означало, що своїми репресіями влада потенційно вела до посилення дисидентського руху, адже кількість заборонених видів діяльності зростала.

Гравітаційним центром дисидентського руху в Україні було національне питання. *Дисидентський рух в Україні був в основному міським явищем й охоплював головним чином найбільш освічені й соціально мобільні верстви населення. Тобто середні верстви населення.*

Найхарактернішою рисою в ідеології українського дисидентського руху кінця 1970-початку 1980-х років було поєднання боротьби проти національного гніту з боротьбою за демократичні права людини. У цьому контексті треба пригадати створення Української групи сприяння виконання Гельсінських угод.

Новим моментом у розвитку дисиденства в Україні стала поява незалежного робітничого руху. Абсолютна більшість робітничих виступів мала стихійний і розрізнений характер. Їм бракувало політичних вимог і вони розвивалися без зв'язку з дисидентським рухом в Україні. У 1978 р. донецький шахтар Володимир Клебанов зорганізував Асоціацію вільних профспілок трудящих Радянського Союзу – незалежну профспілку, яка послужила прототипом польської "Солідарності". Кількість її членів становила 200 чол., в т.ч. робітників з Одеси, Донбасу і Криму [4, 296].

Ні українському дисидентському, ні робітничому рухові не вдалося змобілізувати під свої прапори значну кількість населення. За умов жорсткого тиску державного апарату ці рухи репрезентували активність нечисленної групи людей, які не могли протиставити режиму нічого, крім своїх ідей та власної мужності. Але їхня діяльність послужила добрим засівом під ті політичні зміни, які пережила Україна у 1985-1991 рр., та в перші роки незалежності. В період перебудови знов стає актуальною проблема середнього класу як основного соціального підґрунтя для проведення реформ. Однак, особливістю здійснюваних реформа було те, що капіталістичні відносини в Росії і Україні впроваджувала бюрократія з притаманною їй антикапіталістичною ментальністю. У відносинах "влада-власність" знов перемогла влада. А середній клас, в котрий раз виступивши ініціатором реформ від них і постраждав. Середній клас в сучасних Україні і Росії не чисельний і найбільш економічно незахищений прошарок суспільства [20, 35].

Це відбулось наступним чином. *В кінці 1980-х - 1990-х рр. були ліквідовані джерела, завдяки яким могло б відбутися масове поповнення класу власників (знецінення грошових вкладів населення; державою заблокована можливість для більшості громадян за декілька років накопичити гроші, достатні для виробничого та суспільно-корисного інвестування; специфіка оподаткування продовжує стримувати розвиток дрібного і середнього підприємництва у промисловості і в сільському господарстві; сьогодні важко сподіватись на значний приріст висококваліфікованих робітників наукоємких виробництв. Що стосується такого джерела поповнення середнього класу, як науково-технічна інтелігенція, то, за підрахунками вчених, якщо сучасні тенденції деградації наукоємного сектору збережуться, в 2013 г. спеціалісти високої кваліфікації практично щезнуть як соціальна група. Світовий досвід демонструє, що це може стати найбільш серйозним ресурсним обмеженням економічного росту в країні) [9, 6].*

### **Висновки**

Автор статті вважає доцільним навести думку російського дослідника Л.М. Романенко: "було б необґрунтованим пов'язувати надії на розвиток демократії в Росії з виникненням і конституюванням середнього класу, який, як показала історія і показують сучасні реалії, не тільки не є стабілізуючим елементом російського соціального простору, але, навпаки, виступає як одна з його базових конфліктогенних детермінант" [20, 36]. Стосовно того, що середній клас на протязі російської і української історії не був гарантом стабільності, з цим дослідником важко не погодитись. Однак, слід зазначити, що саме середній клас, наділений конфліктогенним потенціалом, в більшості випадків сприяв прогресивним модернізаційним реформам у розвитку російського і українського суспільства. Стабілізуючою силою він не ставав, і не може зараз стати внаслідок власної нечисельності. Таким чином, потенціалу середнього класу вистачало для того, щоб дати поштовх прогресивним зрушенням в суспільстві, а потім через власну слабкість в процесі суспільних змін він часто розчинявся в соціальному просторі України і Росії, призводячи до згортання, пробуксовки, або викривлення розпочатих прогресивних реформ.

В цілому слід зауважити, якщо керівництво української держави декларує європейський шлях розвитку, то у такої держави повинен бути багаточисельний середній клас, інакше Україна фактично обирає для себе шлях розвитку країн Латинської Америки.

Якими є ідеальні умови і фактори формування середнього класу? Яким є становище і перспективи становлення середнього класу в сучасній Україні? Які є проблеми в формуванні середнього класу в сучасному українському суспільстві? Відповіді на ці питання можна визначити як *перспективу подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики*.

### **Джерела**

1. Верменич Я.В. Питання української козацької державності в історіософії М.І. Костомарова // Українська козацька держава: витоки та шляхи сторичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ-Черкаси, 1994. – 200 с. – С. 170-173.
2. Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича України. Історичні та культурологічні студії, 2001, - 252 с.
3. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: Госполитиздат, 1953. – 570 с.
4. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 Т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т.2. – 1993. – 544 с.

6. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 Т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т.3. – 1993. – 592 с.
7. Донцов Дмитро. Дух нашої давнини.– К.: Відродження, 1991.–342с.
8. Донцов Дмитро. Хаос і сучасна молодь. – К.: ІНД, 2000 - 40 с.
9. Исправников В. "Теневые параметры" реформируемой экономики и антикризисный потенциал среднего класса // Российский экономический журнал. - 2001. - № 3. - С. 3-11.
10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
11. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). – К.: Наукова думка, 1991. - 96 с.
12. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. – Кн.1. – Спб, 1903. – 720 с.
13. Кравченко А.И. Три капитализма в России // Социологические исследования. - 1999. - № 7. - С. 16-25.
14. Липинський В. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Український історичний журнал. – 1992. - № 5. – С. 144-149.
15. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 Т. - Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. – 554 с.
16. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 Т. - Т. 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака, - К.: Основи, 1994. – 573 с.
17. Лощинин М. Вопросы о среднем классе // Економіст. – 2004. - № 4. – С. 75-76.
18. Мономах Володимир. Поучення. – С. 454-462 // Літопис Руський (Ипатьевская летопись) / Пер. з давньорурис. Л.Є. Махновця. Відп. Ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 Т., Т. 1. До середини XVII століття. – 3-те вид. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
20. Романенко Л.М. Судьбы среднего класса на социальных пространствах России (опыт исторического анализа) // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. - 1995. - № 5. - С. 30-36.
21. Скворець В.О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні. Автореф. ... дис. к.філос.н., 09.00.03. – Запоріжжя, Запорізький національний університет, 2007. – 17 с.
22. Смолій В.А., Ричка В.М. В'ячеслав Липинський та його праця "Україна на переломі 1657-1659" // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С.141-144.
23. Статі Л.Д., Бутенко Р.К. Розвиток державної ідеї в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих

Всеукраїнських історичних читань). – Київ-Черкаси, 1994. – 200 с. – С. 170-173.

24. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1992. – 640 с.

25. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVII ст.. – К.: Перун, 1996. – 496 с.

26. Толочко А.П. Князь в Девней Руси: власть, собственность, идеология / АН Украины. Ин-т истории Украины. Ин-т украинской археографии; Отв. ред. Н.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.

27. Толочко Петро. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.

28. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату /пер. з англ. – К.: Основні цінності, 2000.– 304 с.

29. Хижняк З.І. Києво-Могилянська Академія. – К.: Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання “Вища школа”. – 240 с.

30. Художественная проза Киевской Руси XI-XIII веков. Составление, переводы и примечания И.П. Еремина и Д.С. Лихачева. – М. Гослитиздат, 1957. – 370 с.

31. Шевченко Н.В. До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ-Черкаси, 1994. – 200 с. – С. 66-69.

32. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 2000. – 300 с.

33. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

*Стаття надійшла 15.09.2007 р.*